

ԳՐԻԳՈՐ ԳԸՅԸՃԵԱՆ

(1910 - 1943)

Կենսագրեց՝ Ա. Կ.

Տպագր. «Ազատ Օր»
Աթենք, 1951

2150

*Nubar Jessayan
geboren 1953 uitgeset*

**Uit de nalatenschap van
Nubar Jessayan (1920-2009)**

ԳՐԻԳՈՐ ԳԼՅԸՆԱՆ

(1910 - 1943)

Կենսագրեց՝ Ա. Կ.

Տպագր. «Ազատ Օր»
Աթենք, 1951

ԵՐԿՈՒ ՏՈՂ

Իր յիշատակը ոգեկոչող այս էջերը, հազիւ կու
սան դիմագիծը, կեանքը եւ գործը այս տաղանդաւոր
տղուն, որ յունահայ կապոյտէն անուպի պէս անցաւ,
լաւիտեանական մոռացութեան խաւարին մէջ քաղուե-
լու համար:

Մահէն տարիներ յետոյ, գիւն հանչցնելու այս հա-
մես փորձը, մեր մտաւորական ու հանրային փաղան-
գին մէջ իր տեղը նշելու նպատակ չունի:

Կեանքը՝ այնքան քիչ տարիներ սահմանած էր ի-
րեն՝ որ սրբնթաց արեւալի եւ վերելքի պարագային
խսկ՝ կատարներուն եւ անհուն հորիզոններուն չէր կըր-
նար հասնիլ:

Բայց՝ այն քիչ տարիները, գորս յատկացուց՝ ըզ-
մայլելի ոգեւորութեամբ ու նուիրումով՝ իր տարե-
կիցներուն ու մասնաւորապէս յունահայ պատանե-
կութեան, կը բաւէ՝ մեր հոգիներուն մէջ լաւագոյն
անկիւնը տալու իրեն եւ յարգանքով խոնարհելու յի-
շատակին առջեւ:

Իր մտերիմներէն շատեր յուշամատենի մը հրա-
տարակութեան փափաքը յայտնեցին: Այս էջերը մա-
մաւ կ'իրագործեն փափաքը, բայց ամբողջութեամբ
լոյսին չեն հաներ իր կանխահաս տաղանդին ծլար-
ձակումները, իր ձեռագիրներուն կորստեան պատճառաւ:

Անոնք որ հանչցան Գրիգորը ու սիրեցին, քող
այս տղերը կարդան՝ իր անուշ հոգիին հետ հա-
ղորդուելու վայելքին համար, իսկ գիւն շնանչցողնե-
րը, այս էջերէն իմանան իր կեանքին լուսաւոր ու
պայծառ դրուագները:

ԳՐԻԳՈՐ ԳԸՅԸՃԵԱՆ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻԾԵՐ

Գրիգոր Գըյըճեան ծնած է Զմիւռնիա, 1910 Սեպտեմբեր 29ին: Նախնական կրթութիւնը Կէօսթէքէի (ԸԶմիւռնիոյ մերձակայ արուարձան) աղգային մանկապարտէզին մէջ ստանալէ յետոյ, յաճախած է Փրանսացի Ֆըրէրներու Սէն Ժողէֆ վարժարանը:

Փոքր Ասիոյ գինուորական աղէտին (1922), ծնողքին հետ Աթէնք հաստատուելով, փայլուն քննութեամբ ընդունուած է Փրանսական Լիսէ Լիոնէնը, ուրկէ շրջանաւարտ եղած է 1926ին, Գիտութեանց Պսակաւորի վկայականով:

Աւելի վերջ, հետեւած է Աթէնքի Փրանսական Հնագիտութեան վարժարանի՝ ուսուցիչներու սահմանուած դասընթացքներուն եւ երկու հարիւր ուսուցիչներուն մէջ՝ երկրորդ հանդիսանալով վկայուած է:

1932ին, հելլէն կրթական նախարարութեան քննիչ յանձնախումբին առջեւ քննութիւն տալով, նոյն թուականի Փետրուար 17ին, կրթական նախարարութենէն ըստացած է «Փրանսերէն լեզուի բրոֆէսէօր»ի վկայական:

Յունաստանի մէջ այս տիտղոսին արժանացած միակ հայն է մինչեւ այսօր:

Ամուսնացաւ 1936ին եւ մեռաւ 1943 Փետրուար մէկին:

Մարմինը ամփոփուած է Աթէնքի Ա. Գերեզմանատան ընտանեկան դամբարանին մէջ:

ԵՐԲ ՊԱՏԱՆԻ ԷՐ

Գրիգորը ճանչցաւ 1918ին, երբ ութ տարեկան էր: Չափազանց ուշիմ եւ չար պատանի, բնաւորութեամբ յամառ ու վիճառէր:

Մանր ու նրբակալ մարմին ունէր: Այտերուն՝ դալուկի մօտ գոյն: Բոցեղէն աչքեր ու լայն ճակատ:

Իպրոցի ժամերէն դուրս, միշտ կը խաղար ու կը կատակէր շուրջիններուն հետ:

Դասերը գրեթէ չէր սերտեր կամ հազիւ հինգ վայրկեան դուլիս կը ծռէր դասագիրքին վրայ, բայց ամովելը ջի քննութիւններուն՝ միշտ յաջողագոյններուն մէջ էր տեղը եւ շատ անգամ առաջին:

Կը սիրէր վիճաբանիլ ծնողքին ու ազգականներուն հետ, կը հակաճառէր զարմանալի գիւրութեամբ եւ իր տկար հայերէնով, կը ջանար համոզել կամ անոնց պարտադրել իր տեսակէտները:

Աթէնք հաստատուելէ յետոյ, երկու տարի իրարմէ հեռու եղանք եւ 1924ին դարձեալ միացանք մէկ երգիքի տակ:

Այդ շրջանին փրանսական Լիսէն կը յաճախէր:

Պարագաներու բերումով, կտրուած հայ հաւաքականութենէն, մայրենի լեզուն կը խօսէր օտարի հնչուամով: Հազիւ կը կարդար ու կը գրէր ուղղագրական սխալներով: Տիրացած էր յունարէն եւ փրանսերէն լեզուներուն:

1924-25 տարիներուն, «Նոր Օր» թերթին օժանդակ «Լամբագիրն» էր: Ամէն իրիկուն, երկուք՝ սեղանին շուրջ բոլորուած, «Էսթիա» իրիկնաթերթին վերջին լուրերը կը թարգմանէինք, որոնք լոյս կը տեսնէին «Նոր Օր»-ի յաջորդ օրուան թիւին մէջ:

Գրիգոր՝ տկար էր հայերէնի մէջ, իսկ ես՝ յունարէնի: Իր կոտորտած հայերէնով լուրերը կը թարգմանէր եւ

չատ անգամ համապատասխան բառ չգտնելով, նշանակութիւնը կը բացատրէր ու ես կը շարադրէի:

Թարգմանչական այս աշխատանքի տեւողութեան, յունարէն կարգալու եւ խօսելու վարժութիւնս իրեն կը սլարտիմ:

Գրիգորին համար այս հաճելի դրաղումը պատճառ եղաւ հայերէն սորվելու եւ հետաքրքրուելու քաղաքակա- նութեամբ, միանգամայն ծանօթանալու հայ կեանքը յու- ղող խնդիրներուն:

Իրեն հետ ունեցած ամենօրեայ շփումէս այն տը- սլաւորութիւնը կրած էի՝ թէ հասնող սերունդին լաւա- գոյն ներկայացուցիչը կը պատրաստուէր:

Անցնող իւրաքանչիւր տարին, բան մը կ'աւելցնէր այս տղուն արտակարգ կարողութեան վրայ: Այդ շրջանին, շատ կը կարգար: Ունէր՝ բաւական ճօխ գրադարան, յու- նարէն եւ ֆրանսերէն գիրքերով: Կը նախասիրէր բանա- սիրական ու պատմական հրատարակութիւնները: Կ'ու- սումնասիրէր հելլենական եւ հռոմէական մշակոյթը, կը հետնէր միջազգային գրական շարժումին՝ ֆրանսերէն պարբերաթերթերու խողովակով:

Համետ գրադարանս՝ որ իր տրամադրութեան տակ գրած էի, աստիճանաբար ղինք մօտեցուց հայ մտաւոր շարժումին:

Օտար կրթութեան եւ միջավայրին ազդեցութիւնը մասամբ չէզոքացուցին հայերէն գիրքերը, զորս կը կար- դար յափշտակութեամբ: Իր պատանեկան երեւակայու- թիւնը մեծապէս տսլաւորուած էր հայ հերոսներէն եւ վերջին յիսնամեակի յեղափոխական շարժումներէն:

Չափազանց հարցասէր ու հետաքրքիր, տեղեկութիւն- ներ կը հաւաքէր Աղբիւր Սերոբի, Գէորգ Չավուշի, Անդ- րանիկի եւ բոլոր հայդուկներու կեանքին ու գործունէու- թեան մասին:

Որքան անհաւատալի կը թուէր իրեն Պանք Օթ- թոմանի դէմ գործուած յարձակումը՝ խուժք մը անձնա-

զոհ յեղափոխականներու կողմէ եւ ի՞նչ պաշտամունք ու հիացում ունէր Բաբկէն Սիւնիի հանդէպ, որուն կեանքը պիտի կենսագրէր տասնեակ մը տարիներ յետոյ, հերոսներուն նուիրուած մէկ գրքին մէջ, որ անիրագործելի մը նաց պատերազմին պատճառաւ:

Հերոսներուն կեանքը ուսումնասիրելու աշխատանքի ընթացքին, իը մէջ պատրաստուեցաւ յեղափոխական տղան:

1926ին, երբ շրջանաւարտ էր, սկսաւ զբաղիլ ազգային եւ կուսակցական շարժումներով եւ երկու տարի յետոյ, «Թեհնաբնակ եւ հայ միջավայրէն կտրուած խումբ մը երիտասարդներու հետ Դաշնակցութեան շարքերը մտաւ՝ իմ կնքահայրութեամբ:

Երգման հանդիսաւոր արարողութեան, Գրիգորին այտերը կարմրեցան, ամբողջ մարմնով կարծես կը դողար:

— Կեանքիս ամէնէն տպաւորիչ օրը եղաւ, կ'ըսէր տարիներ յետոյ: Կարծեցի թէ ուսերուս ծանր բեռ դըրուեցաւ: Այդ օրը, տարիքով աւելի մեծ զգացի ինքզինքս: Բնաւորութիւնս լըջացաւ: Բայց մտավախութիւն մը կը չարչարէր զիս: Պիտի կրնայի՞ լիովին կատարել պարտականութիւններս՝ կուսակցութեան միջոցաւ՝ ազգիս հանդէպ:

Շարքային ըլլալէ յետոյ, դաշնակցական հրատարակութիւններու մոլեռանդ ընթերցող դարձաւ: Ուսումնասիրեց Հ. Յ. Դ. Ծրագիրը: Զկրցաւ մարտիկ դայն ու գտաւ անհամապատասխան՝ կուսակցութեան ազգային-յեղափոխական գործունէութեան:

— Թեքեւս իրագործելի ըլլայ Հայաստանի մէջ, ըսաւ օր մը:

ԳՐԻԳՈՐ ԳՐՅԸՃԵԱՆ
Երբ 19 տարեկան էր

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆԸ

Բացառիկ ընդունակութիւններով օժտուած այս տղուն նկատմամբ, կուսակցութեան կանոնագրի յօդուածները գրեթէ անտեսուեցան:

Ըստ կանոնագրին, Դաշնակցական պատանին կուսակցական նախակրթութիւնը պէտք է ստանայ Պատանեկան Միութեան մէջ: Շարքերէն ներս մտնելու համար, պատանին պէտք է լրացուցած ըլլայ 18 տարին եւ երգման արարողութեան, Ընդհանուր Ժողովին պէտք է ներկայացուի՝ զինք մօտէն ճանչցող եւ պարկեշտութիւնը վկայող մէկէ աւելի հին ընկերներու կողմէ:

Գրիգոր ցատկեց այս պարտադրական ձեւակերպութիւններուն վրայէն: Բոլորին համարումը իր վրայ մեծ ըլլալուն, մէկ կողմ դրուեցաւ խստապահանջութիւնը եւ այդ պատճառաւ ալ, երկու տարի յետոյ, գիծէն դուրս ելաւ:

Շարքային ըլլալէ յետոյ, առաջին երկու տարիներուն, խառնուածքին մէջ զգալի պսկաս էր այդ եւ այդ պակասը զինք մղեց յանդուգն, խորքին մէջ թերեւս արդար, բայց ձեւով՝ կուսակցական անգլրաւանդութիւններուն հակասող քննադատութիւններու, որոնց համար մեղադրուեցաւ եւ մեկուսացուեցաւ շարքերէն:

Իր քննադատական ոգին, անտարակոյս, կուսակցական նախանձախնդրութենէն կը ներշնչուէր, բայց կ'անտեսէր քննադատելու իրաւունքը օգտագործելու ժամանակը եւ վայրը:

Դաշնակցութեան մէջ քննադատութիւնը ազատ է: Ամէն դաշնակցական իրաւունք ունի իր տեսակէտները ազատօրէն յայտնելու ու պաշտպանելու, միայն ժողովներու մէջ:

Գրիգոր ժամանակ չունեցաւ մարդուելու այս ուղղութեամբ եւ ինկաւ սխալներու մէջ:

Պատիժը ղինք չդառնացուց: Քէն չպահեց: Կրկին կարգաց Դաշնակցութեան կանոնադիրը եւ յօդուած առ յօդուած ուսումնասիրեց: Կարգաց կուսակցութեան հիմնադիրներուն կեանքին ու գործունէութեան մասին դաշնադան հրատարակութիւններ եւ համոզուեցաւ պատիժին արդար ըլլալուն:

Դաշնակցութեան մէջ, օրէնքին հաւասար ուժ ունի կարգապահութիւնը: Անոր յարատեւութեան, կենսունակութեան եւ աճող առուգութեան դադտնիքը պէտք է փնտռել կարգապահական ոգիին մէջ:

Առաջին տարիներուն, Գրիգորին ուշադրութենէն վրիպեցաւ այս մեծ ուժը եւ իր հասկացողութեամբ, կուսակցութեան բարիքին համար իր տեսակէտները փորձեց արժեցնել ծուռ ճամբով, բայց շուտով սթափեցաւ: Մեկուսացման տարիներուն, Գրիգոր աւելի քան դաշնակցական մնաց: Պահեց ընկերական կապերը ու աւելի եռանդով աշխատակցեցաւ դաշնակցական մամուլին:

* * *

1933ին պատահած ծանր դէպք մը Գրիգորը բերաւ դաշնակցական գործի առաջին գիծին վրայ:

Սինկրու գաղթականներին մէջ սպաննուեցաւ Սարգիս Գրյըճեան: Իբրեւ ոճրադործ ու մեղսակից, վեց անմեղ դաշնակցականներ ձերբակալուեցան:

Բանտարկեալներուն վիճակը ծանրացնելու համար, հակադաշնակցական պլօքը բաղմաթիւ սուտ վկաներ ներկայացուց ոստիկանական ու դատախազական իշխանութիւններուն: Յերիւրանքներով եւ զրպարտութիւններով լեցուն տեղեկագիրներով ողողուեցան Ընդհանուր Ապահովութեան դարակները:

Հակադաշնակցական պլօքը ոճիրին քաղաքական բնոյթ տալով, անոր բարոյական պատասխանատուութիւնը բեռցուց Դաշնակցութեան վրին:

Ո՛չ ուղղակի եւ ո՛չ անուղղակի, Դաշնակցութիւնը մօտ չունէր դէպքին մէջ: Բայց, նկատելով՝ որ հակառակորդները ոճիրը վերագրած էին անոր՝ յետին նպատակներով եւ անմեղներ ձերբակալուած էին, որոշուեցաւ դատին տէր ըլլալ եւ պաշտպանել բանտարկեալները:

Մոլորեալ ոստիկանութիւնը նոր յանցաւորներ կը փնտռէր աջ ու ձախ:

Դաշնակցութեան դէմ բացուած գոհիկ խաչակրութիւնը դիմագրաւելու, դատական գործերը հետապնդելու եւ ոստիկանութիւնը ուղիղ ճամբու մէջ դնելու համար կուսակցական ուժերը անբաւարար էին: Մեծապէս զգալի էր յունագէտներու պակասը:

Այդ տագնապալի օրերուն, ամէն վտանգ ու վախ արհամարհելով, Գրիգոր խմբագրատուն եկաւ եւ ինքզինքը դրաւ կուսակցութեան տրամադրութեան տակ: Իր անձնուիրութիւնը յուզեց շուրջիները եւ արիութիւնները չնչն անոնց, կարող եւ անվհատ յունագէտ գործակից մը ունենալու միսիթարանքը տալով:

Բանտարկեալներու պաշտպան փաստաբան մեթր Տամասկինոսի հետ, մօտ երկու տարի Գրիգոր գործակցեցաւ: Յունարէն լեզուով պատրաստեց Դաշնակցութեան ամփոփ պատմութիւնը, դայն իբր սհաբեկչական կուսակցութիւն ներկայացնելու հակառակորդներու պնդումները չէզոքացնելու համար:

Դատախազութեան մօտ տարած աշխատանքներու ընթացքին, վեր հանած էր Դաշնակցութեան դերը՝ Հայ ազատագրական պայքարներուն մէջ: Իր տուած լուսարանութիւններուն շնորհիւ, Դատախազութիւնը մերժեց ընդունիլ՝ դատին քաղաքական բնոյթ տալու հակառակորդներուն տեսակէտները:

Այս յաջողութիւնը չափազանց մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ տեղի ունեցող հարցաքննութիւններու զարգացման վրայ եւ հարցաքննիչները երբեք կարեւորութիւն չտուին հակառակորդներու կողմէ ներկայացուած Դաշնակ-

ցութեան մասին աննպաստ տեղեկագիրներուն եւ վկայութիւններուն:

Բանտարկեալներուն անպարտութեան վճիռէն յետոյ, երբ մեթր Տամասկինոսին ներկայացանք՝ յաղթանակը եւ դատարանին առջեւ ի նպաստ Դաշնակցութեան խօսած հոյակապ ճառը շնորհաւորելու համար, համեստօրէն դիտել տուաւ.

— Ինձմէ աւելի շնորհաւորութեան արժանի է Դրիգորը, որ անգնահատելի գործակից եղաւ ինծի: Առանց անոր պատրաստած տեղեկագիրներուն, շատ դժուար պիտի ըլլար որեւէ օտար փաստաբանի համար՝ Դաշնակցութեան հարադատ դիմագիծը եւ գործունէութիւնը ներկայացնել դատաւորներուն:

Բանտարկեալներուն անպարտութեան գիշերը — երգուեալները վճիռը տուին գիշերուան ուշ ժամերուն — բաղձաթիւ դաշնակցականներ ու համակիրներ գարեջրատան մը մէջ տօնեցին արդարութեան յաղթանակը:

Բոլորին նաշուածքները Դրիգորը կը փնտռէին, որ կը բացակայէր: Տակաւին լրացած չէր անոր գործը: Վճիռը կարգացուելուն, կայծակի արագութեամբ դատասրահէն մեկնելով, հեռագրատուն փութացած էր, արտասահմանի դաշնակցական թերթերուն եւ Յունաստանի կուսակցական մարմիններուն հաղորդելու բարի լուրը:

Անմեղներուն անպարտութիւնը, իր երկու տարուան չարաչար աշխատանքներուն վարձատրութիւնը եղաւ:

1934ին, կուսակցական ու հանրային ծանօթ դէմք էր: Հազիւ 24 տարեկան, միաձայնութեամբ Կեդր. Կոմիտէի անդամ ընտրուեցաւ:

Դաշնակցութեան մէջ դիրք ու աստիճան գրաւելը շատ դժուար է: Ազգային ու քաղաքական կեանքի մէջ համբաւի տիրացած քանի՞ դաշնակցականներ Կոմիտէի անդամ անդամ չեն կրցած ըլլալ:

Դրիգոր տակաւին «կանոնաւոր» չարքային անգամ չէր: Իրեն կը պակսէր կուսակցական փորձառութիւնը, տա-

ըիքի հասունութիւնը եւ ազգային դաստիարակութիւնը

Այս անհրաժեշտ ազդակներուն կարեւորութիւնն չը տրուեցաւ, երբ իր թեկնածութիւնը առաջարկուեցաւ Կեդր. Կոմիտէի անդամակցութեան:

Իր անձնուիրութենէն շուրջինները գինովցած էին: Ընկերները իր մէջ կը տեսնէին աշխատանքի անվհատ հերոսը եւ կազմութեան մէջ եղող դաշնակցական հմուտ մը տաւորականը:

Այս մանկաշունչ տղան կարմրեցաւ իրեն եղած պատիւէն եւ երգուընցաւ կեանքը նուիրել Դաշնակցութեան:

Տարիներ շարունակ Կեդր. Կոմիտէի գանձապահ եղաւ: Գուրգուրանքով պահեց իրեն յանձնուած կուսակցական գումարները եւ ծայրայեղ նախանձնախնդրութեամբ գործածեց գանոնք կուսակցական գործերու համար:

Սովորութիւն դարձած է կուսակցական նպատակներու համար գումար տրամադրել մէկ երկու դեկաւար ընկերներու հաւանութեամբ, պայմանաւ որ հետագային յատկացումները վաւերացուին պատասխանատու մարմնին կողմէ:

Գրիգոր վերջ տուաւ այս սովորութեան եւ առանց վերին մարմնի որոշման, ոչ իսկ մէկ տրախմի կուսակցութեան պանծէն դուրս չէր հաներ, ծայրայեղ ստիպողութեան պարագային անգամ:

Իբր դաշնակցական դեկաւար, իրաւունք ունէր հըւարտութիւնը պտտցնելու հայ գանգուածներուն մէջ: Փառամոլներէն չէր սակայն: Ոչ իսկ ցուցամոլ: Երեւալէ միշտ կը խուսափէր: Համեոտութիւնը նկարագրին խօսուն գիծը մնաց մինչեւ իր մահը:

*
* *

Առաջին օրէն ըմբռնեց իր առաքելութեան պատասնատութիւնը: Ստանձնած գերին խոր գիտակցութիւնն ունէր: Կը փափաքէր նոր շունչ գնել կազմակերպութեան մէջ, ստեղծել լաւագոյն դաշնակցական տիպարը: Իր ըմ-

բըռնումով, կատարուելիք մեծ գործ կար եւ այդ գործին պէտք էր մօտենալ նոր ոգիով, նոր մտայնութիւնով:

«Նորը» հինէն տարբեր պէտք էր ըլլար, իր հասկացողութեամբ: Արհամարհանք չունէր հիներուն հանդէպ, որոնց տարած գործն ու աշխատանքը գնահատող էր: Բայց, չէր համակրեր անոնց միօրինակ գործելակերպին, ծայրայեղ աւանդամոլութեան, ճակատագրապաշտութեան ու մանաւանդ ընկերները դաստիարակելու հին մեթոտներուն:

— Եւրոպայի մէջ հասակ նետած սերունդը չենք կրնար դաստիարակել հին մեթոտներով: Հայրենիքին մէջ՝ հողը, բնութիւնը, միջավայրը բաւական էին Հայը՝ Հայ պահելու: Մեր ժողովուրդին համար պայմանները հիմնովին փոխուեցան: Պէտք է պատրաստել գիտակից, առողջամիտ եւ արդիական ոգիով զինուած Դաշնակցականներ: Մեզի դէմ ունինք ժամանակը եւ քաղաքակրթութեան հարթիչ գլանը: Հին դէնքերով չենք կրնար պայքարիլ անոնց աւերին դէմ: Անհրաժեշտ է նոր ըմբռնում եւ նոր ոգի:

Այս խօսքերը յաճախ կը կրկնէր:

— Մեր ձեռքին մէջ դրուած է խմոր մը, կրնանք անոր տալ մեր ուզած կաղապարը, ձեւը եւ գոյնը, բաւական է որ գիտնանք զայն գործածել: Դաշնակցութեան համար մեծ հարստութիւն է դաշնակցական բանուորը եւ արհեստաւորը, որոնց հաւատքն ու բարոյական կորովը օգտագործելի ազդակներ են: Պէտք է ջանալ դաշնակցականին հոգեկան աշխարհը լուսաւորել եւ միտքը բանալ նոր հորիզոններու:

Իր համոզումները գործի վերածելով, նուիրուեցաւ դաշնակցական պատանիներու դաստիարակութեան յոգնատանջ գործին:

Հիները, աղէկ-զէշ կաղմուած են: Անոնց նկարագիւրը կաղապարուած է: Պէտք է ուշադրութիւն դարձնել պատանիներուն, կ'ըսէր:

ՊԱՏԱՆԻՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Ընտրած գործը դժուար էր: Այդ շրջանին, կուսակցութեան հովանիին տակ խմբուած էին աւելի քան երեք հարիւր երկսեռ պատանիներ, 14-17 տարեկան:

Անոնց դաստիարակութեան խնդրով զբաղած էին Շրջանային ժողովները եւ պատասխանատու մարմինները:

Ծրագիրներ մշակուած եւ որոշումներ տրուած էին, բայց անոնց գործադրութիւնը հանդիպած էր մեծ դժուարութիւններու, մտաւորական ուժերու պակասին պատճառաւ:

Յունահայ գաղութը ընդհանուր կերպով տառապած է մտաւորական ուժերու պակասէն: Տրամադրելի քիչ ուժերը չափէն աւելի ծանրաբեռնուած էին: Դժուար էր աւելի գործ պահանջել անոնցմէ, առանց վնասելու անոնց առողջութեան:

Պատանիներով զբաղելու Գրիգորին առաջարկը ընդունուեցաւ գոհունակութեամբ:

Ղեկավար մարմինը, մեծ մղձաւանջէ ազատած, բացառիկ լիազօրութիւններով օժտեց Գրիգորը, որուն առաջին գործը եղաւ աշխատանքը դասաւորել եւ ուղեգիծ պատրաստել:

Գրիգոր որոշեց ամէն բան այբէն սկսիլ: Պատանիները հաւաքեց իր շուրջը, բոլորին հետ անձնական ու մրտերմական կապ հաստատեց, կադմակերպեց շարաթական դասախօսութիւններ, մեծ քանակութեամբ մատչելի գիրքեր տրամադրեց պատանիներուն, սարքեց վիճաբանական ժողովներ: Զանազան նիւթեր տուաւ անոնց ուսումնասիրելու եւ գրաւորապէս զանոնք ներկայացնելու պատանեկան ժողովներուն, որոնց մէջ վիճաբանութեան եւ կարծիքի փոխանակութեան առարկայ եղան:

«Ինչո՞ւ դաշնակցական եղայ» նիւթին շուրջ ամիս մը դասախօսեց պատանիներուն:

Երկու տարուան տքնաջան աշխատանքէ յե տոյ
Դաշնակցութեան յանձնեց կենսունակ, գիտակից եւ հասուն
սլատանիներ, որոնք ունեցան իրենց Շրջանային Ժողով-
ները, հանդէսները եւ գեղարուեստական երեկոյթները:

Պատանիները, Գրիգորի ձեռքին տակ, աշխատանքի
վարժութիւն ձեռք բերին: Զարգացան անոնց ընդունա-
կութիւնները: Նախաձեռնութեան ոգին թռիչք առաւ ա-
նոնց մէջ: Սիրեցին գիրքերը, սկսան կարդալ լուրջ հրա-
տարակութիւններ:

Գրիգորի աշխատանքին փառաւոր սլսակումն եղաւ
Կաթողիկէ Հայոց վարժարանի սրահին մէջ սարքուած Հայ
Գրքի Ցուցահանդէսը (25 Մարտ 1939):

Հոյակապ ձեռնարկ, որուն վրայ աւելի քան տարի
մը քրտինք թափեց: Առանց չափազանցութեան, արտա-
սահմանեան հայ իրականութեան առաջին յաջող գործն էր
իր տեսակին մէջ:

Ինչպէ՞ս, այս զմայլելի տղան կրցած էր հաւաքել
այդքան գիրք, հայերէն թերթերու նմոյշներ եւ անուն-
ներ:

Ցուցահանդէսը հետեւեալ բաժիններն ունէր.—
պատմական, բանասիրական, աշխարհագրական, վիպական,
բանաստեղծական, թատերական, կրօնական, բարոյական,
կրթական, մանկավարժական, լեզուական, երաժշտական,
պարբերական մամուլ:

Երբ սրահ մտանք խումբ մը ավենահայ ազգային-
ներու հետ, հիացքի կեցանք: Եւրոպական ճաշակ, անթերի
դասաւորում, կանոնաւորութիւն եւ ծայրայեղ մաքրու-
թիւն:

Պատանեկան միութեան անդամները, բարեկիրթ
հաճոյակատարութեամբ, մեզ առաջնորդեցին բաժանմունք-
ները եւ տեղեկութիւններ տուին թերթերու հրատարա-
կութեան թուականներու, հրատարակիչներու եւ խմբա-
գիրներու մասին: Հազիւ չափահաս եւ նախնական կրթու-
թիւն ստացած այս տղաքը ուրկէ՞ սորված էին հայ մամու-

լի պատմութիւնը:

Մօտեցանք Գրիգորին եւ ջերմութեամբ սեղմեցինք ձեռքը:

— Կատարեալ չէ, ըսաւ ժպիտը դէմքին: Մօտ յիսուն նամակ գրեցինք արտասահմանի հայ մշակութային մարմիններուն, հաստատութիւններուն եւ մատենադարաններուն, գիրքերու եւ թերթերու նմոյշներ եւ անուններ ուղեւորով: Գիտէի թէ մեզի կը պակսէին նիւթական ու թեքնիք միջոցներ, ինչպէս նաեւ մասնագիտական կարողութիւն, հայ գիրքին ու մամուլին լրիւ ու ամբողջական պատկերը տալու սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը: Գործի ձեռնարկեցինք խանդավառութեամբ, երկու գլխաւոր նպատակով. առաջին՝ ուղեցինք պատանիները վարժեցնել երկարատեւ աշխատանքի եւ զանոնք կոպել մեր մշակոյթին: Հանդէսներու եւ տօնախմբութիւններու կազմակերպումը անտարակոյս հաճելի զբաղում է անոնց համար, բայց ոչ դաստիարակիչ: Երկրորդ նպատակն է՝ ժողովուրդին ներկայացնել մեր մտաւոր կեանքին հայելին եւ անոր մէջ արծարծել հայ գիրքին հանդէպ սէր:

Այցելուներուն հետաքրքրութիւնը աւելի կեդրոնացաւ հայերէն թերթերու բաժնին վրայ:

— Մեր լրագրութիւնը, շարունակեց Գրիգոր, հայ մտաւոր կեանքին հայելին եղած է դարերու ընթացքին: Գրական գոհարներ, որոնք գիրքի ձեւին տակ տակաւին հանրութեան ներկայացուած չեն, թերթերու եւ պարբերականներու դեղնած էջերուն մէջ կը մնան: Այս բաժնին մէջ տուած ենք մօտ հազար թերթերու եւ պարբերականներու անուններ: Գարեգին Լեւոնեան՝ «Հայոց Պարբերական Մամուլ — Լիակատար Ցուցակ Հայ Լրագրութեան, սկիզբից մինչեւ մեր օրերը» հոյակապ երկասիրութեան մէջ յիշած է 1586 հայերէն եւ 21 հայատառ թուրքերէն թերթերու անուններ: Հեղինակը լիակատար անուանած է ցանկը, բայց բազմաթիւ թերթերու եւ պարբերականներու անուններ կը պակսին իր գիրքին մէջ:

Վայելքի երկու ժամեր անցուցինք ցուցասրահին մէջ, որ հազարի մօտ այցելուներ եւ բարոյական ու նիւթական յաջողութիւն ունեցաւ:

Հ. Յ. Դ. Արեւիկի ենթակոմիտեի անդամներու մէկ մասին
խմբանկարը՝ Բաշուած 1931ին, Մելիսա:

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՄԱՐԴԸ

Այս գլուխին տակ դժուար է ներկայացնել Գրիգորը Կանխահաս մահը արգելք եղաւ անոր հանրային մարդու ծիրքերը եւ յատկութիւնները երեւան հանելու: Բայց այն քիչ տարիները, որ սեւ բախտը սահմանած էր իրեն, որոշապէս լոյսին կը բերեն՝ համեստ ու պարկեշտ հանրային մարդու նկարագիրը:

Ազգային պատասխանատու մարմիններու չմասնակցեցաւ, բայց ազգային իշխանութեան մը հաւասար արդիւնաւոր ու բեղուն գործունէութիւն ունեցաւ, առանց աղմուկի եւ թմբկահարութեան:

Կը բնակէր հայաշատ գաղթականներէն հեռու, օտար միջավայրի մէջ: Ուզեց ժողովուրդին մէջ եւ ժողովուրդին հետ ըլլալ ու տեղափոխուեցաւ Տէրկութի-Ֆիքս գաղթականին կից շէնք մը:

— Այն օրէն՝ որ հոս փոխադրուեցանք, հիւպատոսարանի վերածուեցաւ տունը: Ամէն օր տասնեակներով կուգան ու կ'երթան: Ճաշելու եւ հանգստանալու միջոց անգամ չեն տար, կ'ըսէր հայրը քիչ մը դժգոհութեամբ:

Ծանօթ թէ անծանօթ, ամէն դասակարգի հայեր, անծնական, ազգային եւ կուսակցական խնդիրներու համար կը դիմէին իր խորհուրդին ու միջնորդութեան: Բոլորին գոհացում կուտար: Կը շարադրէր յունարէն աղերսաբեր, կը հետապնդէր դատական գործեր եւ կը վազէր աջ ու ձախ, մէկուն կամ միւսին խնդիրը կարգադրելու համար:

Այս բազմազան ու յոգնեցուցիչ աշխատանքները կը կատարէր իբր պարտականութիւն, առանց վարձատրութեան, շատ անգամ առողջութիւնը վտանգելու աստիճան:

Երբ իրեն դիտել կը տրուէր յոգնութիւնը չափաւորելու անհրաժեշտութիւնը, ժպիտը դէմքին կ'ըսէր.

— Ձեռքս չէ: Ձեմ կրնար դուռը փակել, երբ գիտեմ թէ կրնամ օգտակար ըլլալ:

Քիչեր գիտեն Հայ Կաթողիկէ վարժարանին վրայ
 թափած քրտինքի մասին: Այցելու ուսուցիչի դերէն դուրս,
 վարժարանին բոլոր հոգերը ծանրացած էին ուսերուն:

Յովհ. Մ. Վրդ. Կամսարական, Կաթողիկէ Հայոց
 նախկին առաջնորդը, կը սիրէր զինք անուանել «Մեր ան-
 խոնջ գործակատարը»:

Գրիգորին նուիրեալ ծառայութիւնները ոչ միայն
 մոռցուեցան, այլեւ վարձատրուեցան ապերախտութեամբ:

Իր ամէնէն տառապազին օրերուն, երբ կարելիու-
 թիւն կար իր ցաւերը մեղմացնելու եւ մխիթարելու զինք,
 լաւ օրերուն իր օգնութեան դիմող քանի մը բարեկամներ
 երես դարձուցին եւ մոռցան Կաթողիկէ վարժարանին
 «անխոնջ գործակատարը»:

*
 * *

Իր ատենին, ոչ ոք իմացաւ այն դերի մասին, որ
 Գրիգորին վիճակեցաւ խաղալ Նէա Իզմիրնիի հայկական
 թաղամասին շինութեան գործին մէջ:

Փարիզի հայ գաղթականական մարմինները մեծ աշ-
 խատանք տարած էին Ազգերու Դաշնակցութեան վարիչ
 շրջանակներուն մօտ, թաղամասին շինութիւնը յաջողցնելու
 համար: Ներկայացուած թերի վիճակագրութիւնները եւ
 հայ գաղթականներու բնակարանային տագնապի մասին
 տրուած տեղեկութիւնները բաւարար նկատուած չէին եւ
 ժընեւի Դաղթականաց Օֆիսը խնդիրը փոխանցած էր Ա-
 թէնքի իր ներկայացուցիչին, տեղւոյն վրայ քննութիւն կա-
 տարելու համար:

Պ. Գոթէլնիկով, Դաղթ. Օֆիսիսին Աթէնքի ներկայա-
 ցուցիչը, պահանջուած քննութիւնը կատարելու եւ տեղե-
 կագիր պատրաստելու միջոցներէն զուրկ ըլլալուն, գործը
 վստահեցաւ Գրիգորին, գործակից տալով հանգուցեալ Զա-
 րհ Վարդանեանը:

Այս երկու անձնուէր դաշնակցականները. առանց
 նիւթական վարձատրութեան, աւելի քան երկու ամիս աշ-
 խատեցան եւ պատրաստեցին անպատասպար հայ գաղթա-

կաններու վիճակագրութիւնը, պատկերացուցին անոնց տրն-
տեսական ծանր կացութիւնը: Գաղթականներու մէջ խիտ
քնակութեան պատճառաւ, առողջապահական գէշ պայման-
ներու եւ ընդհանուր առմամբ անբաւար սնունդի լուրջ հե-
տեւանքներու մասին խիստ կարեւոր ուսումնասիրութիւն
մը ներկայացուցին պ. Գօթէլնիկովին:

Ժընեվի Օֆֆիսը այս տեղեկագիրներուն հիման վրայ,
որոշեց հայկական թաղամասին շինութիւնը, նախապէս հա-
ւանութիւնը ստանալով հելլէն պետութեան, որուն սեփա-
կանութիւնը պիտի դառնային շինուելիք քնակարանները,
հայ գաղթականներու Յունաստանէն մեկնումէն յետոյ:

Այս կարեւոր աշխատանքէն դուրս, Գրիգոր մ'ծա-
պէ՛ւ օգտակար եղաւ բազմաթիւ կարօտ հայերու, որոնք
իր բարոյական երաշխաւորութեամբ, փոխառութեան ձե-
ւին տակ կարեւոր գումարներ ստացան Ազգերու Դաշնակ-
ցութեան Գաղթ. Օֆֆիսին սնտուկէն, իրենց տնտեսութիւ-
նը բարելաւելու համար:

ԲԱՐԵՍԷՐԸ

Հոգիին այս երեսը լոյսին հանելու յանդգնութիւնը՝
թող ներէ ինծի անդենականէն:

Գրիգոր հազիւ բարեկեցիկ էր: Նիւթական միջոցներ
չունէր: Ուրիշներուն օգնելու համար քիչ թէ շատ պէտք էր
զրկէր ինքզինքը:

Իր չափազանց փափուկ խառնուածքին պատճառաւ,
շատ կը տառապէր, գաղթականներուն թշուառութենէն
ազդուելով:

Շատ անգամ, իր ունեցած քիչին մասնակից դարձու-
ցած է դժբախտները, որոնք իր մէջ կը տեսնէին մխիթա-
րող մարդը:

Իր բարի գործերը գիտցան միայն անոնք՝ որոնք զէշ պարագաներու ստիպողութեան տակ, իր հոգիին առատածեռութեան դիմեցին եւ բնաւ ձեռնունայն չվերադարձան:

Իր դուռը երբեք չգոցեց հիւանդներուն եւ թշուառներուն առջեւ:

Իրեն յատկացուած քիչ գումարէն, որուն մեծ մասը գիրքերու կը կապէր, բաժին կը հանէր կարօտեալներուն, որոնց ցաւը կը նկատէր իրը:

Զաւիագանց զգայուն, խորապէս կը յուզուէր թշուառներու տխուր ու աղաչական երեւոյթէն:

Իր հոգիին փափկութիւնը չարաչար գործածողներ ալ եղան: Անոնցմէ մէկը, մօտ 24 տարեկան, ընտանիքի տէր, գիշերուան ժամերուն, իրեն ներկայացաւ՝ օգնութեան խնդրանքով:

Գրիգոր կը ճանչնար զայն: Բառին իսկական նշանակութեամբ դատարկապորտ մը, որ ապրած էր իբր մականբոյժ:

Չկրցաւ մերժել խնդրանքը: Բայց այդ պահուն զըրպանը պարապ ըլլալուն, միջոց մը կը փնտռէր երիտասարդը գոհացնելու համար:

Քանի մը հարիւր տրախմին, նախապատերազմեան արժէքով, կրնար դարման ըլլալ երիտասարդին տագնապին, կը խորհէր Գրիգոր:

Տուաւ իր ատրճանակը, որ աւելի կ'արժէր:

— Կրնաս ծախել եւ փոխարժէքով գործդ կարգադրել: Բայց իմացիր, ապրելու այս ձեւը քու վարկիդ դէմ է: Պէտք է որեւէ ձեւով աշխատանքի կապուիս, ընտանիքիդ ապրուստը ճարելու համար: Հայը պէտք չէ մուրացկան ըլլայ:

Կը յիշեմ ուրիշներ ալ, որոնց վրայէն լռութեամբ անցնելու պարտականութիւնը կը զգամ, իր յաւիտենական բունը չխռովելու կանխահոգութեամբ:

Իր կենդանութեան, խօսքն անգամ չէր ընելու այն համեստ գումարներուն, զորս սպրդեցուցած էր շատերու դա-

տարկ գրպաններէն ներս:

«Աջ ձեռքին ըրածէն՝ ծախը տեղեակ պէտք չէ ըլլայ»
քրիստոնէական պատուէրը կը գործադրէր խստութեամբ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄՈՁՈՒՄՆԵՐԸ

Փոքր տարիքին հակառակ, Գրիգոր՝ օրը օրին՝ կը հետեւէր միջազգային քաղաքական անցուդարձերուն: Փարիզեան օրաթերթերուն մոլեռանդ ընթերցողն էր:

Քաղաքական դէպքերու զարգացման մասին «Նոր Օր»
թերթին մէջ հրատարակած տեսութիւնները մեծ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուէին:

Հայոց քաղաքական պատմութիւնը գրեթէ զոց զիտէր: Առանց դժուարութեան, կը յիշէր դէպքեր, թուականներ եւ անձեր, որոնք Հայ կեանքի մէջ կարեւոր դեր կատարած եւ պատմութեան մէջ յիշատակուած էին:

Պերլինի Վեհաժողովի յայտնի ու անյայտ բոլոր անցուդարձերուն տեղեակ էր: Առանց նօթ ունենալու, երեք ժամ կրնար խօսիլ Հայ Դատի մասին:

Դաստիարակութեամբ՝ Ֆրանսայի մօտ էր, իբր Հայ համակրանքը կ'երթար Ռուսիոյ եւ իբր մարդ՝ կը հիանար գերման ազգին կենսունակութեան եւ ստեղծագործող ոգիին:

— Մեր կռնակին՝ 180 միլիոն բնակչութեամբ երիտասարդ պետութիւն ունինք: Չենք կրնար աչք զոցել այս իրողութեան վրայ: Ուզենք կամ ոչ, աշխարհագրականօրէն կ'իյնանք ռուսական ազդեցութեան տակ: Հետեւաբար, մեր բախտը միշտ կախում պիտի ունենայ Ռուսիոյ բախտէն:

Ռուսասիրութեան հետեւանք չէր այս համոզումը: Գրիգոր ռուսասէր չէր, բայց Ռուսիան կը նկատէր Հայաստանի բնական պաշտպանը:

Ասիական ու Միջերկրականեան պետութիւն դառնալու Ռուսիոյ քաղաքականութիւնը ստիպած է զինք՝ Հայաստանը պահել իր կողքին, իբր համբալ գալի օգտագործելու համար:

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմը սկսած էր: Եւրոպա՝ հոսուն խնձորի պէս՝ Հիթլերի թաթին մէջ ինկած էր:

Հայաստանի եւ արտասահմանի ժողովուրդներուն համար ստեղծուած փափուկ կացութեան մասին կարծիքի փոխանակութիւններ ընելու մտքով, ղեկավար դաշնակցականները հաւաքոյթի կանչուեցան:

Գրիգոր նշանակուած էր զեկուցաբեր: Հաւաքոյթին կարդաց տաս էջերէ բաղկացած քաղաքական տեսութիւն մը:

Ահա միջուկը.

— Մեծերու քաղաքական ու տնտեսական մրցակցութեան հանդիսատեսներն ենք: Այսօրուան տիտանամարտին մէջ շատ քիչ դեր վերապահուած է փոքր ժողովուրդներուն, որոնք ստիպուած են հետեւելու մէկ կամ միւս կողմին: Փոքր ժողովուրդները լուսանցքին վրայ մնալով մէկտեղ, պէտք է հետեւին դէպքերուն, իրենց շահերուն համապատասխանող ուղղութիւն որդեգրելու համար:

Մեր ժողովուրդը փոքրերուն ամէնէն փոքրն է: Իր ուժը կշիռին մէջ արժէք չունի: Պէտք չէ տարուի զգացումներէ: Բոլոր մեծերը մեզի համար նոյնն են: Եթէ անոնց շահերը պահանջեն, առանց մեր կողմէ ոեւէ զոհողութեան, կը մօտենան մեզի եւ կը հետաքրքրուին մեր հայրենիքին բախտով:

Պէտք չէ օրօրուինք յոյսերով ու մանաւանդ պէտք չէ կուրօրէն վստահինք մեծերու խոստումներուն: Պատերազմի ընթացքին անոնք վարժուած են խոստումներ շռայլելու զանոնք չիրագործելու թաքուն մտքով:

Պարտաւոր ենք իրատես ըլլալ: Իրատեսութիւնը հենուկ կը պահէ մեզ վտանգաւոր արկածախնդրութիւններէ:

Բախտը՝ մեր հայրենիքը լծեց Ռուսիոյ կառքին: Դաստիարակութեամբ եւ զգացումներով որքան ալ կապուած ըլլանք արեւմտեան քաղաքակրթութեան, Ռուսիան մոռնալու աստիճան միամիտ պէտք չէ ըլլանք:

19րդ եւ 20րդ դարու Հայոց քաղաքական պատմու-

Թիւնը ցոյց կու տայ թէ մեր ազատագրական պայքարներուն ծախորդութեան պատասխանատուն պէտք է փնտռել մեծերուն մօտ: Այս տխուր փաստը մեզի զգօնութիւն կը պարտադրէ:

Ամբողջական պատերազմ կը մղուի այսօր: Պետութիւններ կը տապալին ու յառաջադէմ ազգեր շղթայի կը զարնուին: Մերինին պէս փոքր ժողովուրդ մը, ստորակէտի չափ անգամ արժէք չի կրնար ունենալ այս ահեղամարտին մէջ:

Համակրանքները եւ հակակրանքները մեզի պահենք եւ ընենք մեր կարելին՝ գոհ չտալու եւ մեր ուժերը խնայելու համար:

Պարկեշտ ու բարեացակամ վերաբերում բոլորին հանդէպ եւ արթնամտութիւն՝ տուեալ ըոպէին մեր դատը արծարծելու եւ մեր կարողութիւնները ի սպաս դնելու աւոր յաջող լուծման:

Պէտք չէ անտեսել՝ Եւրոպայի սրտին վրայ ութսուն միլիոնէ աւելի բնակիչ ունեցող յառաջադէմ եւ կենսունակ գերման ազգը: Մեր քաղաքական ղեկավարները, որոնք գտնուած են փրանսական ազդեցութեան տակ, քիչ կարելորութիւն տուած են գերմանական ազդակին: Հեռու՝ ջատագովելէ գերմանական ծաւալապաշտութիւնը, կը խորհիմ թէ գերման ազգին մէջ կրնանք յենարաններ գտնել, մեր դատին լուծումը լաւագոյն համբու մէջ դնելու համար: Պէտք չէ մոռնալ որ առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջաւորութեան, Գերմանիա մեր անկախութիւնը հանչցող առաջին պետութիւններէն մէկը եղաւ:

Գերման եւ՝ ոռւս շահերը այնքան սերտօրէն կապուած են, որ հակասութեան մէջ ինկած չենք ըլլար, եթէ մեր դատին լուծումը հետապնդենք ոռւս եւ գերման մայրաքաղաքներուն մէջ:

Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի մէջ մեր դատը անձանօթ չէ: Պէտք չէ կապուած մնանք մինչեւ վերջ Փարիզի եւ Լոնտոնի: Հոն բարեկամներ ունինք: Պէտք է բարեկամներ ունե-

նալ նաեւ Պերլինի մէջ, նկատի առնելով Հայկական Դատին միջազգային բնոյթը:

Ընդհանուր բնոյթ կրող Գրիգորին քաղաքական այս տեսութիւնը քննութեան առարկայ չդարձաւ, նկատելով որ Դաշնակցութեան Վերին Մարմինը, բոլոր հաւանականութիւնները աչքի առջեւ ունենալով, մշակած էր քաղաքական վարքագիծ, որուն պարտաւոր էին հետեւիլ դաշնակցական բոլոր մարմինները:

ԲԵՄԵՐՈՒ ՎՐԱՅ

Գրիգոր հոգետոր չէր: Կը խօսէր հանդարտ, առանց շարժումների, առանց ամբոխավարութեան: Բեմին վրայ իր խօսքը հեղասահ էր:

Հմտութեան եւ մտաւոր պաշարին հիացան հեղին մտաւորականները՝ 1936 Մարտ 25ին, «Ուֆա Փալատ»-ի սրահին մէջ. Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան 1500ամեայ յորելեանին առթիւ սարքուած հանդէսին, իր յունարէն բանախօսութեան հետեւելով:

Բանաստեղծ Բիթաքիս, խանդավառութեան մէկ պահուն, թեւերուն մէջ առաւ զինք: Հանդէսէն յետոյ զինք պաշարող հեղին մտաւորականներուն եւ լրագրողներուն խօսեցաւ հայ ժողովուրդի պատմութեան եւ անոր քաղաքական դատի մասին:

Ուրիշ առթիւ, զինք տեսանք հեղինօհայ մտաւորականներու մէկ հաւաքոյթին, կազմակերպուած՝ Աթէնքի Ազգային Թանգարանի վաստակաւոր տնօրէն եւ հնագէտ Ալեքսանդր Ֆիլատելֆեպի ի պատիւ: Հելլադայի այս պատուական զաւակը հղած է Հելլենո-Հայ Լիկի հիմնադիրներէն եւ առաջին շրջանին նախագահ:

Գրիգորին կարդացած յունարէն, ուղիործը, հելլենական հին քաղաքակրթութեան եւ արուեստին պանծացումն էր: Հելլէն մտաւորականները զարմացան այս երիտասարդին հնագիտութեան մասին ունեցած խոր ծանօթութեան: Մինչ այդ, քիչեր գիտէին թէ Գրիգոր աւարտած էր Աթէնքի Փրօրանսական հնագիտութեան վարժարանը:

Հաւաքոյթէն յետոյ, Ալեքսանդր Ֆիլատելֆեպս մօտենալով Գրիգորին՝ ձեռքը սեղմած եւ հրաւիրած էր զինք իր հոֆս եւ հարուստ գրադարանը, ուսում նասիրութիւններ ընելու համար:

Գրիգոր՝ ընդհանրապէս բեմը չէր սիրեր: Բեմը շատախօս կը դարձնէ մարդը, կ'ըսէր կատակելով:

ՆՈՐ ՈԳԻԻ ԶԱՏԱԳՈՎԸ

Նախապաշարումներու եւ հին մտայնութիւններու թշնամի էր Գրիգոր: Տեւապէս յեղաշրջումի ենթակայ իր միտքը կը հաշտեցնէր ժամանակի ոգիին եւ ըմբռնումներուն հետ:

Արդիականութիւնը կը նկատէր մտքի եւ հոգիի վերանորոգութիւն:

— Դաշնակցականը պէտք է քալէ ժամանակին հետ: Շատ քան փոխուեցաւ աշխարհի մէջ: Պէտք չէ մոռնալ որ սաւստնակի եւ մեքենայի դարը կ'ապրինք: Մխալ է այն մտայնութիւնը՝ թէ պէտք է պահել 1900ական թուականներու դաշնակցական տիպարը: Մեր նպատակն է հոգիով ու միտքով վերանորոգուիլ եւ միշտ բարձրանալ: Պէտք է ստեղծել կեանքի լաւ պայմաններ, արդի ընկերութեան մէջ գրաւել առաջաւոր դիրք, հետեւիլ օրուան շարժումներուն, տոգորուիլ յառաջդիմական գաղափարներով, կուսակցութեան կոչումին եւ առաքելութեան հիմնական գիծը պահելով:

«Վերի խաւի» դաշնակցական որակեցին զինք մաս մը ընկերներ:

— Բոլորիս ջանքը պէտք է ըլլայ «վերի խաւ»ին հասնիլ, դիտել տուաւ Գրիգոր:

Ընկերութեան բոլոր դասակարգերուն հետ շփումն ու կապը կը նկատէր ոչ միայն անհրաժեշտ, այլեւ օգտակար:

— Կրիային պէս ինչո՞ւ սեղմուիլ պատեանին մէջ: Դաշնակցական շարքերուն մէջ գրեթէ տիրական է այն թիւը համոզումը՝ թէ մեր կուսակցական հորիզոնէն զատ ուրիշ հորիզոն չկայ: Տեսակ մը արհամարհանք ունինք մեզմէ չեղողներուն դէմ: Խորթ աչքով կը նայինք անոնց: Չենք ուզեր հասկնալ թէ հայ ժողովուրդին մէջ կուսակցութիւնները փոքրամասնութիւն կը կազմեն եւ թէ մեզմէ դուրս պիտանի եւ օգտակար տարրեր կան: Մենք պէտք է միշտ շփում ունենանք զանգուածին հետ, մինչեւ անդամ քաղբենի դասակարգին հետ, որ մեր արհամարհական ընթացքին պատճառաւ, մեզմէ խրտչած է: Մեր գաղափարները եւ համոզումները անոնց մէջ տարածելը մեր գլխաւոր պարտականութիւններէն մէկն է:

Հաւարոյթի մը ընթացքին յայտնուած այս կարծիքներուն ծայնակցեցաւ տաղանդաւոր գրագէտ Համաստեղ:

— Դուք առանձնացած էք չորս պատուհան ունեցող սենեակի մը մէջ: Երեք պատուհանները ամրօրէն փակած, կը շնչէք միայն մէկէն: Այս կերպով, դուք կը տեսնէք միայն արշալոյսը, մինչդեռ նոյն հմայքն ու գրաւչութիւնն ունի մայրամուտն ալ: Բացէք բոլոր պատուհանները ամէն հորիզոններուն, որպէսզի հետեւիք կեանքի բոլոր շարժումներուն:

Գրագէտին խօսքերէն քաջալերուած, Գրիգոր կ'առաջարկէր զարգացնել շարքայիններուն հաշակը, անոնց մէջ նոր ոգի դնել, զանոնք դարձնել ընկերային մարդ:

— Չենք կրնար հակահոսանք կազմել կեանքի տեւական շարժումներուն դէմ: Մեր շուրջ ամէն օր բան մը կը

փոխուի: Եթէ անտարբեր ըլլանք այդ փոփոխութիւններուն հանդէպ, օր մը հոսանքը կը քշէ մեզ ու մենք կը կորսնցնենք մեր ոտքին տակի հողը:

Մասնաւորապէս իր ջանքերով կազմուած Աթէնքի ենթակոմիտէութիւնը, որուն կը մասնակցէին բաղբենի դաստիարակութեամբ բարեկեցիկ երիտասարդներ, իր ատենին հիմնովին փոխեց մեր հանդէսներուն միօրինակ ու ձանձրալի յայտագիրը, անոր մէջ դնելով գեղարուեստական բովանդակութիւն, արդիական շունչ եւ ոգի:

ԲԱՆԱՍԷՐԸ

Ըսինք թէ Գրիգոր տիրացած էր փրանսերէն ու յունարէն լեզուներուն: Վերջին տարիներուն, ինքնաշխատութեամբ, սորված էր գերմաներէն լեզուն: Իր ճոխ գրադարանին մէջ հայագիտութեան վերաբերող գերմաներէն կարեւոր հրատարակութիւններ կային:

«Հայ եւ յոյն ժողովուրդներու մշակութային ու բաղաքական յարաբերութիւնները» խորագիրը կրող յունարէն լեզուով խիստ կարեւոր ուսումնասիրութիւնը, որ կիսաւարտ մնաց հիւանդութեան պատճառաւ, դժբախտաբար, միւս ձեռագիրներուն հետ կորսուած է: Ծրագրած էր ութ տարի աշխատիլ այս գործին վրայ եւ ներկայացնել զայն Աթէնքի Ա.կադեմիին:

Ուսումնասիրութեան կարեւոր գլուխներն էին՝ Հայաստանի մէջ բրիտոնէական հաւատքի ընդունելութիւնը եւ տարածումը, Տրդատ թագաւորի բարտուղար Ա.գաթանգեղոս, Փաւստոս Բիւզանդացի եւ Հայ Գիրերու գիւտը:

Այս գործին կապակցութեամբ, իր գրադարանին մէջ գտայ հետեւեալ ձեռագիր գլուխը. «Բիւզանդիոն եւ Հայ Եկեղեցին — Հայերը յունադաւան դարձնելու փորձեր»:

Քանի մը անկապ նօթերու վրայ հիմնուելով, սխալ

Գրիգոր Գրյընեան 1931 ին

պիտի չըլլար ենթադրել՝ թէ այս գլուխին մէջ, Գրիգոր ծրարագրած էր տալ հայեւոյն քաղաքական ու կրօնական յարաբերութիւնները, ինչպէս նաեւ Քաղկեդոնի ժողովէն մինչեւ 11րդ դար Հայերու եւ Յոյներու շփումները, կրօնական հակամարտութիւնները, միութեան փորձերը եւ Արեւելքի մէջ հայ եկեղեցւոյ դիրքը խախտելու յունական եւ լատինական դաւերը:

Երկասիրութեան բովանդակութեան մասին տուած մեկնութիւններուս ճշմարտանման ըլլալը կը հաստատեն բազմաթիւ գիրքերը, զորս Գրիգոր հաւաքած էր գրադարանին մէջ՝ անոնցմէ օգտուելու համար: Գիրքերը ընդհանուր կերպով կը շօշափէին վերոյիշեալ խնդիրները:

Գործին մէջ մասնաւոր գլուխ յատկացուցած էր Արտաշէս թագաւորին, Մեծն Տիգրանին եւ անոր որդի Արտաւազդ թագաւորին, որոնց հելլենասիրութեան կը վերագրէր հելլէնական մշակոյթին ու քաղաքակրթութեան տարածումը Հայաստանի մէջ:

Գրիգոր՝ ծրագրած էր երկասիրութիւնը հասցնել մինչեւ մեր ժամանակները, դարերու ընթացքին, հայ եւ յոյն ժողովուրդներու քաղաքակրթական, մշակութային, կրօնական ու քաղաքական յարաբերութիւնները եւ փոխադարձաբար իրարու վրայ ունեցած ազդեցութիւնը նշելու նըպատակաւ:

Այս կարեւոր ձեռնարկը յաջողցնելու համար, շփում ու բարեկամական կապ հաստատած էր հելլէն ականաւոր գիտուն-պատմագէտ ակադեմական Գումպուրօղլուի հետ, որ հաճութեամբ իր համբաւաւոր գրադարանը տրամադրած էր իրեն:

Երբ առիթ ունեցայ խուզարկելու Գրիգորին գրադարանը, անտիպ ձեռագիրների գտնելու յոյսով, քանի մը նօթերէ զատ, ուրիշ ոչ մէկ թուղթ չգտայ: Զեռագիրները կորսուած են հետեւեալ պարագաներու տակ. համայնապարական յեղափոխութեան (1944 Դեկտեմբեր), իր դժբախտ այրին՝ Մելինէն խորհելով որ Դաշնակցութեան Յունաստա-

նի կազմակերպութեան արխիւները կը գտնուին գրադարանին մէջ, ձեռագիր ու արխիւ, բոլորը կրակի տուած է, որպէսզի կուսակցական թղթածրարներ համայնավարներու ձեռք չանցնին:

ՎԵՐՁԻՆ ՕՐԵՐԸ

Բնակարանին վարի յարկէն — Գրիգոր կը բնակէր վերը — կը հետեւէի իր մաշումին: Մահը կը մօտենար դանդաղ քայլերով, կ'արծես իր ողբերգութիւնը ամբողջական պարծնելու համար:

Ուժասպառ մարմինը անկողինը կը փնտռէր միշտ: Այտերուն՝ մութ ստուերի մը սարսուռները կը նշմարուէին ու ոտքերը կը դժուարանային կրելու ոսկորներուն ծանրութիւնը:

Դողացող շրթներէն, բառերը՝ քիչ մը ճմլուած, վար կ'իյնային: Խօսիլը արգիլուած էր իրեն, կուրծքին տակ մընացած քիչ հեւքը չսպառելու համար: Կը խօսէին սնարին հսկողները, կեղծ տրամադրութեամբ, լաւագոյն օրերու յոյսը ներշնչելով իրեն:

Շուրջիններուն կը նայէր աղերսական, վշտագին, բայց անուշ արտայայտութեամբ ու աչքերը կը սեւեռէր արշալոյսին բացուող պատուհանին:

Օ՛, իր նայուածքը...

Ի՞նչ խոր դառնութիւն անոր մէջ, անպատմելի եւ սիրտ բզքտող ի՞նչ ատելութիւն աշխարհին ու մարդերուն դէմ, որոնք անգոր էին դարման հարելու իր ցաւին:

Ո՞վ կրցած է հասկնալ մահամերձին նայուածքին տրաման...

Կը մտածէր երկար, շա՛տ երկար ու յանկարծ առոյգ շարժումով, գլուխը բարձէն վեր առնելով, տեղեկութիւններ

կ'ուզէր կուսակցական ու ազգային անցուդարձերու մասին:

Զպիտի կրնամ ըսել թէ տառապանքի օրերուն գուրգուրանքով շրջապատեցինք զինք: Ապահովաբար, թերացանք մեր ընկերական պարտականութեանց մէջ:

Պատերազմին արհաւիրքը թերեւս արդարացում էր մեզի համար:

Անկողնոյն մէջ, Գրիգոր մխիթարանքի կարօտն ունէր. Դժբախտաբար չունեցաւ զայն: Այդ տագնապալի օրերուն, իրեն պէս շատեր, մխիթարանքի կարօտէն կը տառապէին:

Մարդկային է՝ հիւանդէն հեռու կենալու մտայնութիւնը: Ասիկա ճշմարտութիւն է մանաւանդ այն հիւանդներու պարագային, որոնց անկողնին մէջ կրակ ինկած է:

Մարդերը, ենթադրուածին չափ անմիտ չեն, վտանգաւոր կրակին մօտենալու:

Այս մօտեցումը, հեռու է մեղադրանքի եւ դատապարտութեան վճիռ ըլլալէ: Ինչ որ պատահեցաւ Գրիգորին, պատահած է ուրիշներուն եւ պիտի պատահի շատերուն:

Այս է կեանքին օրէնքը: Այսպէս է մեր ժամանակը:

Գրիգոր՝ յաճախ կը փնտռէր ընկերները: Երեւակայութեան ժապաւէնէն կը սահէին անոնց ստուերները: Կը փափաքէր, վերջին օրերուն, անոնցմէ շրջապատուած ըլլալ, անոնց ձեռքը սեղմել:

Հոգեւարքին հակառակ, ուշը կորսնցուցած չէր: Ճակտին՝ պաղ քրտինքի մարգրիտներ, կուրծքին՝ տկար հեւքի ալիքներու վէտվէտում եւ փոսացած ալտերուն դեղին հանդարտութիւնը գուշակել կուտային մօտեցող մահը:

Այս վիճակին մէջ անգամ, մտածումները կը հալածէին զինք:

Վերջին օրերուն, զառանցանքի պահեր կ'ունենար: Գիտակցութիւնը կիսովին կը կորսնցնէր: Բայց երեւակայութեան առագաստները լայնօրէն անհունութեան բացած, կը նաւէր հայրենական կապոյտին վրայ:

Սնարին հսկողները, գրեթէ անշշունչ, կը հետեւէին

շրթներէն կախուող անհասկնալի բառերուն, միտքը յուզող վերջին մտածումները կռահելու համար:

Կերոնի պէս հատնող սպիտակ դէմքը բարձին հանգ-
չեցուցած ու հոգին յանձնած բարի հրեշտակներուն, դողդոջ
շրթներէն, ընդհատ ընդհատ կը լսուէին հետեւեալ բառերը.
«Հայաստան... մայր հայրենիք... բոլորս հոն: Ամէնքս դէպի
երկիր... ազատութիւն...»:

Այս զառանցանքէն ժամ մը յետոյ, աչքերը կիսովին
բանալով, ապշութեամբ բոլորտիքը կը դիտէր ու դարձեալ
բուն կը մտնէր:

Վերջին երազն էր ասիկա:

Մտածումի եւ երեւակայութեան այս ալեկոծումնե-
րուն մէջ, աչքերը ընդմիջտ փակեց, 1 Փետրուար 1943ին,
Այս կերպով գտաւ հոգիին մշտնջենական հանգիստը:

Տակաւին մարմինը պաղած չէր, երբ սգակիրներու
բազմութիւն մը տունը պաշարեց, մեծ յուզումով, խոնար-
հելու համար ոսկրակոյտին առջեւ:

Ոչ մէկ կասկած ընդհանուրի յուզումին իրաւութեան:
Բոլորի աչքերուն մէջ լճացող արցունքը՝ վաւերական սիրոյ
եւ յարգանքի արտայայտութիւնն ըլլալուն տարակուսանքը
չունիմ:

Պէտք կա՞յ աժանցնելու իր մահուան զաղտնիքը:
Բաներ մը գիտեն կամ իմացած են շատեր: Այդ բաներէն
քիչ մ'աւելիին տեղեակ ըլլալու դժբախտութիւնն ունիմ:

Բայց՝ անոնք որ հետեւեցան Գրիգորին տառապան-
քին եւ տեսան անոր անուշ հոգեւարքը, թերեւս գիտեն
մահուան զաղտնիքը, իսկ չգիտցողները, լաւ է որ բնաւ չը-
գիտնան:

Հիմա ֆեզի...

Պիսի չկրնամ ըսել թե ֆեզի պատահածը ահաւոր
ողբերգութիւն էր: Միթէ ապրողները երջանի՞կ են: Անոնք
թերեւս երջանիկ են ինքնախաբեութեամբ, իսկ դուք գիտես
թե ինքնախաբեութիւնը հոգիի թռուառութիւն կը նշանակէ:

Անկասկած, աչքերդ դառնութեամբ փակեցիր այս
անիրաւ աշխարհին դէմ: Սահմանուած էիր ստուերդ պսո-
ցընելու կատարներուն վրայ, բայց անողոք նակատագիրը
ֆեզ դրկեց խոնաւ ու մութ փոսին:

Երազի քեւերուն վրայ, կապոյտ անհունութիւններն
ի վեր նաւելու շանդուզն նիզիդ մեջ, անեղ փոքորիկ մը
մակոյկդ նետեց խարակներուն, զարհուրելի անգրութեամբ:

ձգնաժամային գոյապայքարէն յոգնասպառ, անկո-
ղին ինկար, վերջին օրերդ ֆաղցրացնելու հաւար մարդե-
րուն խաբեական մխիթարանով:

Օ՛, մարդերը...

Անոնք վարժուած են սուղ ծախելու մխիթարանքը,
մանաւանդ դժբախտութեան զոհներուն:

Բայց, ի՞նչ օգուտ դառնութիւնները թուրքին յանձնե-
լու իմ բարեմտութենէն:

Քեզի համար կարեւորը խաղաղութիւնն էր: Հիմակ
ունիս գայն: Մարմինդ գնաց հանգչելու բնութեան գրկին
մեջ եւ, ո՛վ գիտէ, մասնիկներուդ տարալուծումով, անուշ
հոգիդ՝ ֆաղցրաբոյր ծաղկին կամ դալար տունկին մեջ կը
փայփայէ ուրիշ կեանքի մը երազը:

Խաղաղութի՛ւն ոսկորներուդ:

